

A MIKES-HAGYOMÁNY ÉS A XVIII. SZÁZAD VÉGI NEMZETI IRODALMI MOZGALOM

Irodalomtörténetírásunk tanúsága szerint bizonyos hagyomány-ellenes tendencia figyelhető meg a régi irodalmi örökséggel szemben a magyarországi felvilágosodás és a századvégi polgári nemesi-nemzeti mozgalmak évtizedeiben. Az új szellemi irányok, ízlés- és stílusáramlatok felé tájékozódó, a társadalmi és kulturális fejlődés korszerűbb európai útjait megismerő és a hazai elmaradottság állapotára rádöbbenő írónk körében egy ilyenfajta szemlélet jelentkezése természetes és érthető. De amennyire jellemző bizonyos múlt-ellenes magatartás a XVIII. század utolsó harmadában, annyira nem differenciáltak az irodalomtörténetírás erre vonatkozó megállapításai. A felvilágosodás mozgalma nem egészében hagyomány-ellenes. Fontos lenne annak pontos számbavétele, hogy mit szűrték ki és mit fejlesztettek tovább a magyarországi felvilágosítók s a kilencvenes évek nemesi patrióta mozgalmainak író-képviselői a nemzeti történelmi és irodalmi hagyományokból. Ennek gondos vizsgálatára kevesebb figyelmet szenteltek az irodalomtörténészek, mint a hagyományokkal való szakítás sommás bizonyítására. Pedig ez a sokféle szálból összeszövődött izgató probléma egy jelenség két oldala: a nemzeti haladónak bizonyult hagyományok őrzése, felújítása éppen úgy hozzájárult a megújulás hazafias erőfeszítéseihöz, mint a konzervatív(rendi) örökséggel való szembe fordulás. Hiszen a megőrzésre kiválasztott elemek jellegét, minőségét illetően a szakítás mértékét mindig egy történelmileg adott helyzet társadalmi, politikai és ideológiai törekvéseit kifejezésre juttató irodalomfelfogás — a tárgyalt korban, a felvilágosodáskori történelmi és irodalmi műltszemlélet eredője — szabja meg.¹

Ismeretes például, hogy amíg a kuruc nemesek, Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc sok vonatkozásban Zrínyi Miklós eszméinek egyenes örökösei lettek, a XVIII. század nemesi társadalmá Zrínyi gondolatait, művészetét sem értette meg, elfelejtette, sőt megtagadta. A század végén kevesen, — közöttük elsőnek Ráday Gedeon — ismerték föl Zrínyi szellemi és emberi nagyságát. Ráday közreműködött az *Ájium* (Marosvásárhely 1790) új kiadásánál, s felhívta kortársai figyelmét a *Szigeti Veszedelemre*. A felvilágosodás és a klasszicizmus olyan írói, mint Kazinczy, Batsányi és Csokonai régebbi irodalmunk legnagyobbjának tekintették Zrínyit.

Tudott dolog, hogy a Rákóczi-hagyomány a század második felében a fejedelem *Mémoires* c. művéből is táplálkozott, amely latinra fordítva a nemesek szűkebb körében egyesek rejtett olvasmányává vált. A következő század első évtizedeiben magyar fordítása is megszületett. A *Mémoires* és Rákóczi kéziratmásolatokban fennmaradt más írásai iránti érdeklődés azonban nem elsősorban az írónak, hanem a köznemesség legközvetlenebb, dicső hagyományára emlékeztető kuruc szabadságharc vezérének szólt. A XVIII. század végi mozgalmak is csupán Rákóczi politikai örökségét mozgósították: a *Responsio* (1706) jezsuita-ellenes vonásai a

¹Értékes kezdeményezések ezen a téren: MEZEI MÁRTA: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Bp. 1958. — TARNAI ANDOR: A magyar irodalomtörténelmi hagyomány kialakulása. ItK 1961. 637—58. — SZUBOMI LAJOS: A régi magyar irodalom helyzete a felvilágosodás korában. (A magyar irodalmi hagyományiszemlélet kibontakozása.) Studia Litteraria t. II. 1964. 43—56.

jozefinizmusban, függetlenségi hagyományai a köznemesi ellenállásban érvényesültek. A fejedelem Gyömrői beszédének fogalmazványa (1705) a Kazinczyak levéltárában lappangott. A Rákóczi-nóta diák szereplők ajkán csendült fel Csokonai *Cultúra* című darabjában. (Tábori könyörgését 1849-ben Arany János adja ki újra a *Népbarátban*.)

Az erdélyi nyelv művelők nyelvápolás céljából gyűjtik a régi magyar — köztük a Rákóczi-kori — irodalmi emlékeket, s így az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai között és az Aranka-levelezésben különösen értékes kuruckori irodalmi emlék-anyag található. Zágoni Aranka György régi íróink közül főként Zrínyit, Rákóczit és a háromszéki Mikes Keletemt becsülte sokra; ez utóbbi misszilis leveleit kiadásra is előkészítette. Zrínyi megbecsülése, a Rákóczi-emlékek összegyűjtése és őrzése, a kuruc-kor emlékének idézése az erdélyi felvilágosítók tevékenységében a történeti nemzeti hagyományok gondozását és a haladó irodalmi örökség felé való fordulást jelentette.

Így terelődött a figyelem arra az irodalmi hagyatékra, amely Rákóczi alakjának megkapó emberi ábrázolásával és emlékének ébrentartásával hidat, irodalmi folytonosságot teremtett Zrínyi s a kuruckor nemzeti szellemű irodalma és a XVIII. század végén kibontakozó nemzeti polgári-nemzeti mozgalmak között. Mikes neve ezekhez a hazafias törekvésekhez kapcsolódott, s műve irodalmi és történeti vonatkozásban egyaránt a nemzeti jelleg kidomborítását, az „esméret” anyanyelvű terjesztésének ügyét szolgálta.

1786 és 1789 között, valamint 1794 előtt mégcsak a bécsi magyar írók-szerkesztők szűkebb csoportja és a náluk megforduló írók olvashatták „igen ritka, magyarul írott könyve” kéziratában a Bessenyei programjába is beillő sorokat: „... *mint hazafia, azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nátnunk, valamint a tudatlanság*” (1725. — 62. lev.). Hamarosan megtudhatták róla, hogy Mikes személyében az egyik legtöbbet fordító erdélyi író tiszteletlik. Igaz, *Leveleskönyvében* is fölfigyelhettek Mikes céltudatos fordítói programjára, amikor a magyar nemesi ifjakat arra inti, „*hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanak, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna...*” (62. lev.) A Kazinczyval levelezésben álló Aranka György bizonyára meglepődött, amikor Mikes misszilis leveleiben ilyen sorokra bukkant: „... *a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem, és sok francia könyveket magyarrá változtattam...*” (1759. jún. 5.) S meglehet, hogy Mikes 1760. évi misszilisével együtt, a hazaküldött fordítás-kézirat is kezébe került, amelyről a rodostói levélíró büszke öntudattal jegyezte meg: „*az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtatassák, az első auctora spanyol jezsuíta volt, azután franciára fordították, a franciából székegy nyelvre.*” (1760. márc. 25.)

Nem csoda tehát, hogy Mikes *Leveleskönyvének* első kiadása után „amaz időnek legérdekesebb s különösen az akkori Erdélyben széltében olvasott irodalmi újdonsága volt”.² Nemcsak az erdélyi nyelv művelők törekvéseinek irányába illett bele, hanem a bécsi magyar írók társasága, s Kazinczy és köre számára is az európai műveltségű művészi prózastílusú író példája, a nyelvi egyszerűség és a természetes magyar előadásmodor eredeti képviselője lehetett. Bizonyára az ő véleményüket tükrözi a legelső, Bécsből jövő kritikái visszhang: „... ritkán olvastunk Magyar Könyvet nagyobb gyönyörűséggel”.³ Váratlan fölfedezése után a Mikes-levelek gyors sikerét — a Rákóczi-hagyomány ápolása mellett — klasszicista íróink ízlését is kielégítő kimunkált nyelvre és szokatlanul új stílusa biztosította.

Ezek után érdemes a mélyére nézni, hogy milyen törekvések húzódtak meg, és kik álltak Mikes *Törökországi Leveleinek* első kiadása mögött. Eddig túlságosan egyszerűen intézték el a kiadás ügyét, Kulcsár István egyedüli tevékenységére korlátozva. Holott az akkori időben, az 1790—1792—1794-es években, ez egyáltalában nem lehetett könnyű feladat, egyszerű

² Figyelő. 1881. X, 322. — Első kiadás: Szombathely 1794.

³ Magyar Hirmondó (1789-től 1792-ig Hadi és Más Nevezetes Történetek) 1794. márc. 25. — 428—29. Szerk. Görög Demeter és Kerekes Sámuel.

és gyors vállalkozás. Jancsó Elemér, Szauder és Waldapfel Józsefnek a századvégére vonatkozó kutatásaiból kiténik, hogy nemzeti irodalmunk történetének egyik igen nehéz korszakát élte.

„Szinte csodaszámba menne — írja Waldapfel —, hogy 1794-ben Mikes levelei »Török Országi levelek mellyekben a II dik Rákótzii Feretz Fejedelemmel Bujdosó magyarok történeteii más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak« címen megjelenhettek, ha ott nem állana a címlap hátlapján a még 1792. július 10-én kelt engedély: Imprimatur. Budaie 10 Julii 1792. Mathias Rietaler mp. Cens. Libr. ad Ex. Cons. R. Loc. Hung. Ez világosan mutatja, hogy e könyv még a József császár halálát követő szabadabb mozgás utolsó eredményei közé tartozik. 1794-ben már semmi esetre nem kaphatott volna engedélyt. Az előbeszéd, amely Rákóczi életrajzát is magában foglalja, »1794. Bőjt Előhavának 18-dik napján« kelt, s így nyilvánvalóan engedély nélkül jelent meg. 1793-ban megjelent külföldi forrást is idéz, tehát nemcsak keltezése való közvetlen kinyomtatás körüli időből.⁴

A lelet rendkívül tanulságos. Sejtetni engedi, hogy a fiatal szombathelyi tanár, egymaga, saját erejéből aligha adhatott volna ki egy olyan könyvet, amelyben Magyarországon először, s éppen akkor támad fel az uralkodóház által befeketített kuruc fejedelem legendás, rokonszenves emberi alakja. Szüksége volt segítségre és talált is támogatókat! Kulcsár bátor vállalkozása nem egyéni tett volt, hanem többek tudatos közös erőfeszítése. Az alábbiakban ennek bizonyítására térünk ki, összefüggést teremtve a Mikes-kézirat hazakerülése, a kiadás története és a századvégi nemzeti mozgalmak között.

*

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. bécsi magyar újság 1789-ben érdekes hírt közölt. A magyarbarát Szelim travniki basa halálával kapcsolatos sorokat a szerkesztők, Görög Demeter és Kerekes Sámuel irodalomtörténeti érdekű tudósítással folytatják: Szelim „addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorok s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1789-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbe, egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről (vásárlásokra) 20 000 frtnál . . . A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk, eránta való háládatosságunkat, mellyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor *egy igen ritka, magyarul írott Könyvet ajándékozott meg, mellyet ő Tekerdárból hozott ki, s a'mint bizonyította, néhai Rákótzii Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, a'ki azt vallotta, hogy az említett Könyvet, Mikes Ádám, (hibásan Kelemen helyett) a' Rákótzii Társa írta volna.*”⁵

Vannak-e olyan tények, amelyek alátámasztják a bécsi újság szerkesztőinek közleményét? Vegyük sorjába a dolgokat, mindenekelőtt a rodostói „ősz Horvát” személyét.

A bécsi *Magyar Mercurius* 1794. aug. 8-i tudósításában a szerkesztő egy 1794. július 30-án Kassán kelt levélre hivatkozik. A névszerint meg nem nevezett (magát a levél végén D. W.-nek író) correspondens „szeretett barátjának, egy Magyar Orvos Doctor”-nak Konstantinápolyból 1794. június 12-én hozzáfírt levelét közli szóról-szóra. Az orvos ez év májusában Drinápolyból „Tekirda nevezetű Várasba” ment, „melly deakúl Rodostonak nevezetiek . . . Ez az a' Város, a' hol ki bujdosván Rákótzii Magyar Országból, a' Török Tsászár engedelmevel le telepedett. Adott néki a' Tsászár egy egészz útszát, ebben az útszában voltam szálva egy

⁴ Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. Szépirodalmi K. 170: Rákóczi emlékének történetéből. 1935.

⁵ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789. nov. 27. — 553—54. A Tekerdár-hoz fűzött magyarázatban többek között ez olvasható: „Ezt másképpen Rodostonak is hívják, és ezen a néven vagyon, az általunk megküldött kis Mappán is fel-téve . . . Itt lakott Rákótzii Ferentz, Hazájából lett ki-költözése után, s itt is holt meg 1735, Apr. 8. napján.”

öreg Magyaránál, a' ki 116 esztendő, Horváth Istvánnak hívják, jól tud még most is magyarul, egészséges ember".⁶ A levélíró a várost, Bercsényi, Eszterházy Antal és Sibrik Miklós síremlékét is leírta.

Az 1794-ben 116 esztendőnek mondott Horváth Istvánról van még egy, ezzel az állítással egybevágó biztos adatunk. A rodostói halotti anyakönyv (*Liber demortuorum*) hiteles bejegyzése⁷ szerint Horváth István 1799. szeptember 12-én halt meg 120 esztendő korában. — Érdekes egy Horváth személyével kapcsolatban korábbi adat is, amely szerint Horváth István elsőszülött leányának esküvőjén a násznagy a bujdosók akkori básbugja, Mikes Kelemen volt: „Monsieur Darnex et Maria Horvat . . . Testis Dnus Generalis Miques et Agnes Szatmáry”.⁸

A jelek szerint Mikes bizalmát is élvező Horváth István örizte az író hirtelen bekövetkezett halála után rodostói hagyatékát. Föltehető, hogy Mikes bízta rá kéziratait öreg bujdosó társára, hogy juttassa haza őket.

Tényként fogadhatjuk el tehát a *Hádi és Más Nevezetes Történetek* híradását egy 1786-ban Bécsben fölbukkant Mikes-kéziratról. Ezek után fölmerül a másik kérdés, melyik Mikes-kéziratról lehet szó az említett közleményben? Föltételezve, hogy a Bécsben fölbukkant kötet az ismert Mikes-kéziratok egyike, a kutatás eddigi tényeit és összefüggéseit szem előtt tartva, meghatározható a kérdéses Mikes-mű.

A *Keresztnek királyi útja* (1747) c. munka nem Bécsen keresztül, hanem egyenesen Erdélybe érkezett. Hazaküldéséről maga Mikes írt 1760. évi misszilis levelében, majd 1761 márciusában arról, hogy könyve eljutott Huszár(Boér) József kezébe, mostohatestvéréhez.⁹

Teljesen valószínűtlen, hogy az „egy igen ritka, magyarul írott könyv” *Az iffjaknak kalauzza az Isten uttyában* (1724/1744) c. fordítás lett volna (EK). Ez a kötet ugyanis kétségkívül együtt volt a hazakerülés időpontjában a többi Mikes kézirattal (OSZK), s mivel volt belőle egy másik, 1751-ben átdolgozott tiszttázat is, ajándékozás, csere vagy vétel útján később más helyre került. Másrészt Pázmány *Kalauza* után egyáltalán nem ment ritkaság-számba egy ilyen vallás-erkölcsi célzatú magyarnyelvű munka. S nem keltett volna feltűnést az 1780-as években, a felvilágosodás eszmei harcainak időszakában, a világi anyanyelvű irodalomért küzdő bécsi magyar írók körében.

Ezek a fordított művek bármilyen becsesek is a magyar irodalomtörténet számára, témájukat, nyelvüket és általános jellegüket tekintve, alatta maradnak annak a kötetnek, amely méltán kiválthatta az anyanyelvűségért és a magyar irodalmi nyelv győzelméért vívott nemzeti küzdelem bécsi és hazai író-értelmiségi résztvevőinek csodálatát. Csak egy műről lehet szó, Mikes legjellegzetesebb kéziratáról, a témájánál fogva valóban „igen ritka”, nyelvével és műfajával pedig feltűnést keltő *Leveleskönyvről*: Rákóczi ismeretlen törökországi életének egyedülálló, hiteles irodalmi tanújáról.

A *Hádi és Más Nevezetes Történetek* c. újság 1789 júliusában indult meg. Jelentőségét, szerkesztőinek célját és tevékenységét újabban Kókay György tömören méltatta. A lap

⁶ Magyar Mercurius 1794. 63. sz. 982—83.

⁷ THALY: Rodostó és a bujdosók sírjai. Bp. 1889. 76: A. D. 1799. Die Sept. Stefanus [Horváth] Hungarus, vulgo dictus graeco idiomate: Ojerus Stefanus [Szent-István], unus ex illis Hungaris, qui venerunt cum Principe Francisco [Rákóczi], hujus Rodostianensis Ecclesiae fundatore, unius anni infirmitate, in communionem S. Matris Ecclesiae obiit Die 11. praedicti mensis et anni, hora prima post mediam noctem, aetatis suae centum viginti [a viginti szó keresztülhúzza s helyére igazítva, de helytelenül]: decem annorum, mihi infrascripto confessus, sanctissimo viatico refectus et extrema unctione munitus a me; sepultus est in cimiterio Catholicorum, [vagyis a „magyarok temetőjében”]. P. Joseph Ambrosius Belletti, Miss. Apost. — Alább: Corripe: „unus ex illis Ungaris, qui venerunt cum principe.” — dic: unus ex illis Ungaris, qui post mortem Principis venerunt in hanc civitatem, captivus in bello et emptus a Rev. Dno Antonio Luvári, Missionario ac ejusdem Principis Capellano. Belletti.

⁸ I. m. 79: „1759. Liber Matrimoniorum pro Ecclesia Rodostiensis.”

⁹ Ez a kézirat 1960-ban került elő Désen, vö. SZIGETI JÓZSEF, Mikes Kelemen ismeretlen kézírata. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1962. VI, 1; Klny. Kolozsvár 175—80.

„bekapcsolódott a nemesi ellenzéki mozgalomba és nagy érdemeket szerzett a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése terén. Szerkesztői Görög Demeter és Kerekes Sámuel Bécsben egész kis társaságot hoztak létre az újság körül... Bár elsősorban politikai hírekről tudósítottak, igen gyakran közöltek irodalmi jellegű cikkeket is: beszámoltak munkáikról...”¹⁰

Így került közlésre a Mikessel kapcsolatos hír is november 27-én. Az újság a 80-as évek második felében és 1790-ben kibontakozó nemesi nemzeti mozgalom irodalmi szöcsövéként a nemzeti nyelv szeretetét oltotta közel másfélezernyi előfizetőjébe. Az Orczy-féle ellenzéki csoportosuláshoz tartozó szerkesztőket s az általuk tartott irodalmi összejöveteleket a Bécsbe látogató magyar írók nem mulasztották el fölkeresni; Kazinczynak is szüksége volt ott Görög Demeter támogatására. Batsányi 1790-ben járt náluk, s kora publicistái közül Göröggel állt legközelebbi kapcsolatban.

Minden valószínűség amellet szól, hogy a Mikes-levelek kézírata a bécsi lapszerkesztők kezében volt, akik kiadására megoldást kerestek. Ők azonban még a II. József bukását követő engedékenyebb légkörben sem vállalkozhattak egy „lázadó”, fő- és jószágvesztésre ítelt, „gráciát” nem kapott bujdosó kuruc, „örök hűtlenségben elmarasztalt” emigráns erdélyi nemes iratainak kiadására. Görög Demeter előkelő bécsi körökben (a trónörökös mellett) nevelésközdött és későbbi pályafutása is az udvarhoz fűződő lojális szálakról tanúskodik. Nem vállalhatta a kiadást szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel sem, aki a Teréziánium magyar tanára volt, s egy időben a lapban az írás és szerkesztés nagyobb részét végezte. Kítűzhettek pályátételt az első magyar tudományos nyelvtanra (1789), támogatták Révai Miklóst Bessenyei *Jámbor szándékának* bécsi kiadásában (1790), de a Rákóczi-emigráció hiteles, Habsburg-ellenes kirohanásokkal vegyes magyar nyelvű leírását — helyzetüknél fogva — nem adhatták ki. Mikes *Leveleskönyve* csak Magyarországon jelenhetett meg! A cenzúrai viszonyok egyre jobban megnehezítették a szerkesztők helyzetét. Kazinczynak Aranka Györgyhöz intézett 1793. jan. 5-én kelt levele már felpanaszolja, hogy az újságokat „nagyon meherélik a censorok. Azért olly rossz mostan a Kerekesé. Magam láttam a Deákban, mint törle ki a Budai Censor a Custine humanitásának igen ártatlan emlékezetét. S mikor ennyire megyen a dolog, el vész a kedvem újságokat hordatni.”¹¹

A politikai élet hullámzásait jól ismerő, tapasztalt bécsi szerkesztők az egyetlen és járható megoldást választották. Igaza van Thalynak, amikor azt mondja, hogy „Görög Demeter a nagybecsű ajándékot, — melyet ő, mint idézett sorai mutatják, méltányolni tudott, — kiadás végett átadta barátjának Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-ben közzétevé.”¹² Kulcsárnak velük való szoros együttműködésére enged következtetni, hogy az 1794. február 18-i előszóval megjelent *Törökországi Levelekről* Görög és Kerekes újságja már 1794. március 25-én ismertétést közöl. Ez arra vall, hogy Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelek megjelenését. Az új könyvekről szóló hírek között elsőként a Mikes-kiadást említik, s 1789-es közleményükhöz hasonlóan méltatják.¹³

Kulcsár István szerepe a kiadás körül ma már világosabb, mint azt eddigi méltatói közül látták egyesek (pl. Toldi). A rendkívül művelt fiatal Kulcsár 1788–89-ben a komáromi gimnázium tanára volt; 1789–96 között pedig Szombathelyen az „ékkészölés” tanára. Élénken érdeklődött az irodalmi múlt és a jelen politikai eseményei iránt, s már pályája elején két műve is megjelent nyomtatásban. Többször megfordult Bécsben, érintkezésbe került az ottani irodalmi élet író, szerkesztő képviselőivel. Szívvel lélekkel kapcsolódott bele a nemzeti irodalmi mozgalomba. Ő is tanúja volt a közállapotoknak. Komárom megye azok között van, amelyek tiltakoznak a német nyelv behozatala ellen; a t. karok, és rendek felháborodásuk jelül a páten-

¹⁰ Kazinczy és az első magyar újságok. ItK 1959. 476. — Vö. Batsányi és a magyar újságírás kezdetei. ItK 1962. 705–719.

¹¹ Kazinczy levelezése. Bp. 1891. MTA II, 286.

¹² THALY: i. m. 107.

¹³ Ld. a 2. sz. jegyz.

seket elégetik. A hazafias lelkületű s a nyelvi-esztétikai kérdések iránt fogékony lelkes szombat-helyi tanárnak, amint a *Törökországi Levelek* előszava mutatja, nem sok buzdítás kellett ahhoz, hogy a Mikes-kéziratot kiadja. Különösen nem, amikor Mikes *Leveleskönyvében* hazafiúi érzelmekkel telt, merész sorokra bukkant. Kulcsár, Rákóczi fiainak bécsi neveltetését bíráló súlyos szavakat olvashatott a rodostói levélíró kéziratában: „*Leg nagyobb fogyatkozást azt találom benne — szól Mikes ítélete György hercegről —, hogy magyarul nem tud. De nem az ő vétké. Németek nevelték, a kik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul meg tanullya.*” (88. lev. 1728.) De Mikes még olajat önt a tűzre, amikor Rákóczi József fejedelemlit elmarasztalva a felelősséget újra a bécsi udvarra hárítja: „*Sok dolgokra esze szép volt szegénynek, de igen rossz neveltetése volt . . . Ha pedig a nemzetet nem szerette, azt nem kell csudálni, mert olyan helyt neveltették, a hol gyűlölik a mi nemzetünket.*” (147. lev. 1739.) A nemzeti történelem e szomorú és beszédes példánál időszerűbb és hatásosabb aligha akadt volna, mint a Rákóczi-korból előhívott, bujdosásban meghalt magyar író tanúsága. A *Törökországi Levelek* kiadása — akarva akaratlan — a nemzeti érzés fölszítását, a nacionalizmus ébresztését és a hazaszeretet ápolását szolgálta.

Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének 100-ik évfordulója után hat évvel, Kulcsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek. Ezen elsöben Csokonai verseit mutatták be, majd a *Törökországi Levelek* íróját méltatták. Alig ismert az a dokumentum, amelyben Kulcsár megörökítette a Mikes-levelek fogadtatásának ünnepélyes pillanatát. Íme a Mikesről szóló tudósítás a *Magyar Honi képek*-ből:

„ . . . Rodostóban egy tsendes sirhant felett borong el a képzelem, mondá Rátz Bálint, a' Budai Fő Iskola nemes professora, érdemében magasztalván az író Török Országi Leveleit és örömmel tudósítá, hogy a Selmeczi és N. Váradi académiák tudós professorai lelkes tisztelettel tevék az ifjuság előtt tudomány tárgyává ama szentséges reménkedéseket, hív magyar gondolásokat, amelyek Mikes Kelemen szívét valamint elméjét foglalkoztaták a Marmora nyugodalmat adó sátorának tsendes magányosságában és ama gondolatbéli kellemeket, amelyekhez méltót tsak az Albionbeli Pop irt verses Idylliumában.

Vitkovits kellemetes formában felolvasá a gyülekezet előtt Mikes LXVII-dik levelét, melyben Bertsényi halálát oly hivséggel elsiratytta.

A Déli idő elmúltával T. Nádasdi István al ispán Ur tisztelt Házánál a diszes öltözékű Asszonyi Rend-társaságában simposion tartaték, ahol is a remekbe öntetett bronzból való orros sűrű forgása mellett, a köz' örömben, mivel szókban történének lelkesedő emlékezesek u. v. Mikes Kelemenről.

Egyidőn az Orsola apátzák templomi tsarnokában a Fő Tisztelendő Papság által szent Isteni Tisztelet tartaték, belefoglaltatva minden imádságba a Mikes lelkének idvességéért való buzgó fohászkodás.

Kelemen László, a Budai Magyar Theátrum minden Jó irányában hiv vezére is készüle néminemü innepségekre Theátrumában, de elbotla a jó szándék ama együgyü dolgon, hogy éppen 1 hétnek elötte pártolás hiányában széjjel züllöde az actorok nemes Társasága.

Nem okozta gondot a körülmény hogy tsak születése idejének száz esztendőre fordulása után hat esztendők'el innepeltetik meg az idő, hogy élete a' Magyar Hazának adatott, mert legalább könyvbe adott leveleiből ma már ismeri, elméjének, gondolkodásának érdemét a mivel magyar honi societás.

Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként Apostola a Hazai cultura felvirágoztatásának, vitézi módra segite munkálkodásomban, hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei.”¹⁴

¹⁴ Magyar Honi képek. Pozsonyi könyvnyomtató műhely. 1796. — Ism. MADOS GYÖRGY: Mikes Kelemen Centenárium 1796-ban. Nemzeti Ujság 1925. 20. sz. — Kulcsár füzetéhez sajnos nem jutottam hozzá, sem hazai, sem külföldi könyvtárakban.

Kulcsár írása tovább bővíti az első Mikes-kiadásban résztvevők körét. Révai Miklós tíz évvel volt idősebb Kulcsárnál. Hányatott és mozgalmas életének munkában és erőfeszítéseiben gazdag szakasza a 90-es évek körüli periódus. Győri tanárkodása mellett a nyelvművelésért kifejtett lázas tevékenysége, az Akadémia felállításáért való szüntelen fáradozása közben Bécsben, Pozsonyban, Budán tűnt fel. Papi mivolta mellett magyar öltözékben járt. Korábban a Szombathelyen levő kéziratokból Faludi munkáit rendezte sajtó alá nem kis nehézséggel. Említettük, hogy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek anyagi támogatásával kiadta Bessenyei röpiratát (Bécs 1790). Sok irányú munkája közben Révai — még esztergomi közös tanárkodásuk előtt — kapcsolatba került Kulcsárral. Mint tapasztaltabb s a II. József utáni és I. Ferenc fellépte közötti időszakban tekintélyes szerepet játszó professor elláthatta tanácsokkal Kulcsárt; kapcsolatai révén sikerre vihette a kiadás ügyét a budai cenzornál; támogatókat szerezhetett az anyagi gondokkal küzdő sajtó alá rendezőnek. A kiadói viszonyokat és a politikai élet tüneteit ismerve, Kulcsárnak Révai Miklós személyére való hivatkozása, a „vitézi módra” segítés, annak a jele, hogy a Mikes-kiadás munkálatai nem folytak zavartalanul, s a szóban forgó személyek összefogását tette szükségessé.

Meg kell emlékeznünk egy közvetett szereplőről, Kisfaludy Sándorról is. Róla Horváth János szólt, Mikesre is kitérve. „Néhány, Bécsben nevelősködő vagy lapszerkesztő magyar íróval — Kerekes Sámuellel, Görög Demeterrel, Sándor Istvánnal — kötött barátsága erős nemzeti érzésű, különösen a nyelv ügyét felkaroló körbe vezette. Ahhoz tartozott régi jó barátja, Péteri Takács is, valamint a Bécsben akkor rövid időre megfordult Bacsányi, meg Révai. Görögöt, ekkor herceg Eszterházy Pál nevelőjét, különösen nagyra becsülte, később a költészetben ösztönzőjének vallja; az ő útján ismerkedett meg Mikessel; a *Törökországi Levelek* kézírata u. i., mint tudjuk, Görög kezén fordult meg, mielőtt Kulcsár István 1794-ben kiadta. E kiadás megvolt Kisfaludy könyvtárában is, s bizonyára ez lett egyik ösztönzője, részben mintája, Naplója megírásához.”¹⁵

A Kisfaludy könyvtár mintegy száz könyvet magába foglaló „Verzeichniss meiner Bücher” 20. pontja jelzi a *Törökországi Leveleket*.¹⁶ A lista valószínűleg 1795 első felében készült. Kisfaludy bécsi barátai révén hamar hozzájutott a *Törökországi Levelek* kiadásához. Egyesek azt is feltételezik, hogy a költő Mikes kéziratát is olvasta.¹⁷ Ez azonban nem valószínű, mert a *Leveleskönyv* kézírata 1792-ben már a budai cenzornál volt, s Kisfaludy 1793-ban került Bécsbe. — Sándor István szintén Mikes első olvasói között volt, egy évtized múlva már írt róla.¹⁸

Van még egy fontos mozzanat, amelynek megvilágítása támogatja azt a véleményünket, hogy az említett magyar irodalmi társaság állt a Mikes-levelek első kiadásának háttérében. Magyarázatra szorul Kulcsár mélységes hallgatása arról, hogyan jutott Mikes kéziratához.

Az átmeneti engedékenység után bekövetkező elnyomásnak, a cenzúra kíméletlenségének, s az 1794 utáni irodalmi élet megbénulásának jeleit a kiadó az előszó keltezése időpontjában már tapasztalta. Kazinczy előbb idézett levele után elegendő megemlítenünk Batsányi esetét. A *franciaországi változásokra* c. versét Novák István kassai cenzor 1790 májusában imprimálta. A *Magyar Museum* II. kötetében 1790-ben kinyomtatott számot a folyóirat szerkesztő 1792-ben küldte szét. Batsányi 1792. április 13-án Arankához írott levelében már azt panaszolja, hogy verse miatt „fel akarják adni”. 1792 decemberében csakugyan feljelentették a helytartótanácsnál. A MM kötetét 1793. január 15-én Rietaller Mátyás, exjezsuita budai cenzor kapta meg véleményezésre. Rietaller — mint tudjuk, ő volt a Mikes-kézirat cenzora —

¹⁵ Kisfaludy Sándor. Bp. 1936. 14.

¹⁶ CSÁSZÁR ELEMÉR: Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben. MKSz. 1908. 314.

¹⁷ GÁLOS REZSŐ: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr 1931. 9.

¹⁸ Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésök. Győrött 1803. 207, 269.

javaslata alapján elkobozták a szóban forgó számot, és vizsgálatot indítottak, hogy az cenzori jóváhagyás alapján jelent-e meg.¹⁹

Ilyen körülmények között elővigyázatlanság lett volna Kulcsártól éppen Görögöt és Kerekest, a bécsi magyar irodalmi élet fő támaszait megnevezni. A filológus Kulcsár hét forrásműre hivatkozik háromlapos előszavában. A Mikes-kéziraatra vonatkozó indokolt személyi közléseket nyomós okok híján aligha mulasztotta volna el. A Mikes-kiadás második bírálója föl is vetette a kézirat ügyét: „Salynállani kell a' Túdós Magyarorságnak, hogy az Érd. Prof. Ur egyszersmind azon útat és módot, melly által ezen levelekhez jutott ki-jelenteni nem méltoztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s-szükszölködő litteraturánkat több derék munkákkal gazdagithatnánk.”²⁰ Bizonyára megvolt az oka, hogy a kiadó a Mikes-kézirat közvetlen történetére nem tett célzást. Bécsi szerkesztő barátai tisztában voltak ezzel, s a kérdést ismertetésükben nem feszegették. A kiadó 1791—1792 közepéig talán még elmondhatta volna, hogyan jutott hozzá a *Leveleskönyv* kéziratához. 1794 elején már hallgatnia kellett róla. Eljárását igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelenését.²¹ Nem ok nélkül változtatta Kulcsár a merész témájú kiadás eredetileg tervezett címét — *Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdosó Magyaroknak Történetei-t* — a Rákóczi nevét elfedő *Törökországi Levelek-re*.²²

A fentieket alátámasztja Kulcsár levele, amelyet közvetlenül a kiadás után írt gr. Festetics Györgyhez. Ezáltal vált ismertté, hogy a *Leveleskönyv* kiadásának anyagi fedezetét Festetics György gróf bocsátotta rendelkezésre. „Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, melyeket a setéségből napfényre segített kegyelmével . . . Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismértetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglen tehát nyilvában kijelenthetem azt az elfelejthetetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, 's a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. . . . 1794. március 17.”²³

Sokatmondó Kulcsár István levelének ez a része. A könyv ajánlása szándékos elhagyásából következtetni lehet a kéziratról való mély hallgatásának okára. Kulcsár levele félreérthetetlen. (Gondoljunk arra hogy négy hónappal később letartóztatják Martinovicsot és társait.) A kiadó és a bécsi magyar írók jól ismerték Festetics hazafiúi érzelmeit. A nem lojális főúr 1790-ben tagja volt annak a magyar tiszti társaságnak, amely folyamodványt nyújtott be az országgyűléshez, hogy a magyar ezredeket állítsák teljesen magyar lábra. Lépését Bécsben nem jó szemmel nézték s ez is közre játszott, hogy az őt hűtlenség gyanújával terhelő politikai légkörben kilépett a hadi szolgálatból és keszthelyi birtokaira vonult vissza. A korábbi kapcsolatok folyamán képpen került ide Kulcsár a 90-es évek végén nevelőnek Festetics László mellé, a tanár: és kiadói pályát egyidőre nyugalmasabb foglalkozással cserélve föl.

Az elmondottak alapján úgy véljük, sikerült bizonyítanunk, hogy az az érdeklődés, amely a szerencsés pillanatban felbukkant Mikes-hagyaték iránt megnyilvánult, a századvégi nemzeti mozgalmakban gyökerezett. Ezáltal érthetőbbé válik, hogy a Mikes iránti érdeklődés szála a XVIII. század végén a köznemesi társadalom haladóbb ágának író-értelmiségi rétegé-

¹⁹ Ld. még a Levél Szentjóni Szabó Dávidhoz c. vers cenzúrájának történetét. Batsányi János összes művei. I. Bp. 1953, Akadémiai K. 303 és 360.

²⁰ Bibliotheca (Bécs) Szerk. Pántzél Dániel. 1795. 39. (Az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliotheca.)

²¹ HINDY ÁRPÁD: Kulcsár István mint szerkesztő. Erdélyi Múzeum 1894. 643—48.

²² Vö. Kulcsár 1794. évi zabolai Mikes Jánosnak címzett levélkivonatát a Mikes-familia iratainak regestrumból, 111. fasc., vö. Hopp L. Mikes Kelemen utolsó levelei. ItK 1961. 517—18.

²³ KOSTYÁL ISTVÁN: Kulcsár István levele Festetics Györgyhez. ItK 1960. 475—76.

ben, két csomópontban — Bécsben és Erdélyben — futottak össze. Emitt Aranka György és a Nyelvművelő Társaság, Bécsben pedig a Görög Demeter és Kerekes Sámuel köréhez tartozó Révai Miklós,²⁴ Kulcsár István és a főrangú Festetics György játszott elsőrendű szerepet, Kisfaludy Sándor és Sándor István is közreműködhetett a Mikes-hagyomány feltámasztásában.

*

Befejezésképpen néhány szót kell mondanunk dolgozatunk indító okairól. Az elmúlt évből megjelent magyar irodalomtörténeti szintézisben még csak annyit szűrhattünk le a szakirodalomból, hogy „Mikes írói hagyatéka több évtizedes lappangás után, eddig még tisztázatlan körülmények között jutott Magyarországra. A *Törökországi Levelek* kézírata valamiképp Kulcsár Istvánnak, a századvég derék irodalomszervezőjének a kezébe került, aki azt 1794-ben Szombathelyen kiadta.”²⁵ Ekkor nem volt módunkban részletezni az egymástól eltérő felfogásokat, amelyeket a *Leveleskönyv* hazakerülésére vonatkozólag idéznek.

Toldy Ferenc kísérelte meg első ízben, hogy világosságot derítsen a Mikes-levelek hazakerülésének és első kiadásának történetére. Erre vonatkozó föltevését néhány — vitatható, sőt cáfolható — adatra építette.²⁶ Elfogadhatóan be nem bizonyított föltevését — Toldy tudós tekintélye révén — az utódok közhellyé merevítették, s fontos tényezőket hagytak megvizsgálatlanul. Az egész Toldy-képzelt elgondolást Mikes Kelemen összes művei sajtó alatt levő I. kötetének jegyzeteiben (A kézirat sorsa) kritikai vizsgálat alá vetettem, s rámutattam annak valószínűtlenségére, hogy a *Leveleskönyv* kéziratát br. Tóth Ferenc francia szolgálatban álló tüzérsízt hozta volna el Törökországból 1762 táján, s hogy ugyanő juttatta volna haza 1792-ben.²⁷ Erre ugyan már Thaly is felhívta a figyelmet, amikor a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* híradása újból való leközlése után megjegyezte: „íme, a közvetlen adatból világos, hogy Mikes kézíratai — legalább a *Törökországi Levelek* — nem, mint Toldy Ferenczel egy ideig magunk is véltük, b. Tóth Ferencz révén: hanem a rodostói öreg Horváth István által Mészárosról hazajuttatva kerültek hozzánk s illetőleg nyilvánosságra . . . Ezek után valószínű, hogy Mikesnek többi munkái kézíratait is e szólnoki Mészáros hozá el a hazába . . .”²⁸ Toldy téves nézetét azonban Thaly helyes hivatkozása sem tudta teljesen megintatni. Az irodalomtörténészek azóta is hol Toldy elképzelésére, hol Thaly állítására hivatkoztak, de legtöbbször mindkettőt együtt említik, egyéni állásfoglalás nélkül. Pedig Riedl már a század elején határozottan leszögezte: „Ez a hiteles történet, a másik csak Toldy kombinációja.”²⁹ Tanulmányunkban azt a célt is igyekeztünk elérni, hogy az évszázados vitát nyugvópontra vigyük.

²⁴ Révai maga is jól ismerte a Törökországi Leveleket. Egyik munkájában forrásként használta nyelvtani példatárához. Ilyen szempontból ő dolgozta föl elsőnek Mikes Leveleskönyvét. Vö. *Elaborator Grammatica Hungarica . . . Studio et opera Joannis Nicolai Révai*. Vol. 2. Pestini, Trattner, 1806. 665, 760, 867—71, 893, 901—02, 906, 911, 914—17, 954; vol. 3. Ed. S. Simonyi. Budapestini 1908. 319, 323, 348. (Összesen 32 Mikes-leveleiből idéz)

²⁵ A magyar irodalom története. 2. Szerk. Klaniczay T. Bp. 1964. 526.

²⁶ Zágonyi Mikes Kelemen Törökországi Levelei. II. k. Pest 1861. 245—46. (Életrajzi értekezés.)

²⁷ Egy közlemény azt állítja, hogy „Tót Ferenc számára a vasmegyei tarcsai uradalom gazdája, Batthányi Tivadar gróf eszközölte ki a hazatérési engedélyt 1792-ben”. Vö. SZÁNTÓ GYÖRGY, Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek megmentője. Csillag 1953, 1354. — Ld. még PALÓCZI EDGÁR, B. Tóth Ferenc (1723—1793). Bp. 1916. Athenaeum, 185—193 és 237—41.

²⁸ THALY: i. m. 107. — Vö. még THALY, Ki hozta vissza a hazába Mikes Kelemen kézíratait? Száz 1875. 573—75.

²⁹ RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Bp. 1908. 281.

A *Leveleskönyvből* való idézetek az 1906-os Mikes- emlékkiadásból valók.

DIE MIKES-TRADITION UND DIE NATIONALE LITERARISCHE BEWEGUNG
AM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Verfasser führt im Aufsätze aus, wie die Aufmerksamkeit am Ende des 18. Jahrhunderts auf die literarische Überlieferung des in Exil, in der Türkei gestorbenen Edelmanns von Transylvanien, Kelemen Mikes (1690—1761), in erster Linie auf dessen „Briefe aus der Türkei“ gelenkt wurde. Das Manuskript der literarischen (fiktiven) Briefsammlung des Schriftstellers von Rodostó (Tekirdağ) — eines der schönsten Werke der ungarischen Kunstprosa — tauchte zum erstenmal im Kreise der Wiener ungarischen Schriftsteller und Redakteure im 1786 auf; diese berichteten davon in ihrer Zeitung und förderten die Publikation desselben in 1794 zu Szombathely. Der Name und das Werk von Mikes fand durch ihre Vermittlung die Verbindung zu den nationalen Bestrebungen am Ende des Jahrhunderts und diente — in historische und literarischer Beziehung in gleichem Masse — der Sache des Kampfes um die ungarische Muttersprache. Die Studie bezeugt, dass hinter der ersten Ausgabe der „Briefe aus der Türkei“ die Vereinigung der Wiener ungarischer Schriftsteller gestanden hat. Es wird die wichtige Rolle der Schriftsteller- und Intelligenzschicht des in moderner und aufgeklärter Weise denkenden Zweiges des Kleinadels hervorgehoben und auf den Zusammenhang zwischen dem Heimkommen des Mikes-Manuskripts und dem Ablauf seiner ersten Publikation einerseits, und der nationalen literarischen Bewegung am Ende des Jahrhunderts andererseits, aufklärend hingewiesen. Das Werk von Mikes hat durch die rührende menschliche Darstellung des Lebens der landflüchtigen Kurutzen und der Gestalt des Landesfürsten Franz Rákóczi des II-ten sowie durch das Wachhalten der Erinnerung an den Freiheitskampf der Kurutzen (1703—1711) eine Brücke geschlagen und die literarische Kontinuität hergestellt zwischen der national gesinnten Literatur des Zeitalters der Kurutzen und den mit bürgerlichen Ansprüchen auftretenden adeligen nationalen Bewegungen am Ende des 18. Jahrhunderts.